

УДК 141:323.1

DOI 10.35423/2078-8142.2024.1.1.7

В. П. Волковський,
кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу історії філософії України,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України,
науковий асистент Інституту філософії Чеської Академії наук,
м. Київ, Україна
e-mail: dinginnahu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4674-3956>

ЕКСЦЕПЦІОНАЛІЗМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ XIX СТОЛІТТЯ *

У статті аналізуються можливості застосування поняття «ексцепціоналізм» у межах досліджень історії української політичної думки. Окреслюється загальне поняття «ексцепціоналізм», здійснено короткий екскурс в історію цього поняття в контекстах дослідження історії американської політичної думки і культури, громадянської релігії, а також у більш глобалізованому контексті. Зокрема, розглянуто застосування цього терміна у полі русистики і визначення російської політики як «гібридного ексцепціоналізму», а також роль Сталіна у формуванні американського ексцепціоналістичного дискурсу. На підставі огляду сучасної західної наукової літератури із цієї тематики окреслено загальне поняття «ексцепціоналізм» та визначено його індикатори. Зроблено попередню спробу застосувати ці індикатори до української інтелектуальної історії XIX ст. та виокремлено два явища, де спостерігаються ексцепціоналістичні маркери: польське українофільство та доробок Кирило-Мефодіївського братства. Зазначено, що історія українського ексцепціоналізму в XX–XXI ст. є досить обширною, втім дослідження перших етапів формування української модерності є дуже важливими як з наукового, так і з політичного погляду.

Ключові слова: *ексцепціоналізм, американський ексцепціоналізм, гібридний ексцепціоналізм, російський ексцепціоналізм, український ексцепціоналізм, українська політична філософія, XIX століття.*

Термін «ексцепціоналізм» / «ексепціоналізм» [37] є новим і рідкісним для українського, а тим паче українознавчого контексту. Пошук по різних науковим електронним базам даних засвідчує надзвичайно малу частоту його вживання. Так, в електронній базі даних Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, а також Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого пошук за словом «ексепціоналізм» дає 0 (нуль) результатів; пошук в Google Scholar чи Google Academia дає до трьох одиниць результатів; пошук в Google – 4–5 результатів, з них чотири стосуються досліджень політики США [35], один – Росії [31] (надані результати пошуку наведено зі словом «ексепціоналізм», оскільки лише ця форма зустрічається в українському просторі). Не значно більшими, і так само сфокусованими на США, є результати пошуку в російськомовному просторі. Для контрасту, пошук за ключовим словом «exceptionalism» дає величезну бібліографію – 1227 статей в Google Academia і 239 000 результатів у Google Scholar (станом на 1 серпня 2024 р.), зі співвимірними даними в ResearchGate.

Термін «ексцепціоналізм» застосовується в різних контекстах – насамперед, у політичній науці та філософії, у дослідження національного творення (Nationalism Studies), але також у логіці, економіці та навіть генетиці. Етимологічний корінь значення очевидний – латинське «exsertum» вказує на винятковість чогось чи когось, що ніби «виймається» з низки аналогічних таких само речей, не підлягає загальній природі чи закономірності, перебуває у певному значенні осторонь, є «не таким, як всі». Винятковість та унікальність певної дисципліни чи науки відносно інших наук, наприклад, логіки [8] чи філософії [28], виняткове становище людини щодо інших живих істот [22], або унікальні характеристики людського мозку [7], відомий антропний принцип і унікальне становище людини у Всесвіті, та навіть особливий статус досліджень пандемії Covid-2019 [13] або

СНІД [23] – у всіх цих випадках явище Х визначається як особливе і, відповідно, ця ідея винятковості, або цей ексцепціоналізм, критикується [26]. Утім, політичній філософії (у широкому значенні, охоплюючи політичну теорію і соціальну теорію) належить першість в уживанні цього терміна.

Дискусії довкола терміна «ексцепціоналізм»

Термін «ексцепціоналізм» виникає передусім у контексті досліджень американської політичної культури та історії (American Studies) і відтоді застосовується насамперед стосовно американської політичної думки і культури. Він позначає передусім специфічну доктрину чи твердження, що США і, відповідно, американці – унікальний і винятковий народ, з винятковою місією, історією та навіть природою, винятковий випадок дивовижного соціального розвитку та устрою. Із цієї причини США, як винятковий випадок, має виняткову місію стосовно всього людства, покликані до найвищого провідництва, просвітництва, поширення вищих ідеалів. Відповідно до концепції американського ексцепціоналізму, США заплановані і передбачені Божим Провидінням як «Місто на Пагорбі» (*City on the Hill*), як нова Обітована Земля, Палестина, куди Народ Божий утік з Єгипту (Європи), як апокаліптичний град Єрусалим. Це особливе місце в Божому промислі зобов'язує американський народ до особливої місії в долях цілого людства.

Бібліографія дослідження американського ексцепціоналізму [21] – колосальна, і сама по собі ця тема сягає далеко за межі маленької статті. Вона включає як десятки книг, виданих саме на тему, так і тисячі статей. Своєю чергою, вона тісно пов'язана з проблемою дослідження американської громадянської релігії, логічною частиною якої є власне доктрина американського ексцепціоналізму, і яка сама по собі є розлогою темою. Зрештою, саме в наш час, в останні 20 років після терористичного акту 11 вересня, маємо експоненційне зростання популярності теми американського ексцепціоналізму, коли ця ідея експліцитно проголошується однією із центральних ідей американської ідентичності та політики, з нею пов'язують «похід проти тероризму» адміністрації Дж. Буша-молодшого,

слоган республіканців «Make America Great Again» і загалом політику США за часів президенства Буша і Обами [25].

Утім, ці дослідження і визначення цього терміна стикаються з кількома методологічними проблемами, одна з найголовніших серед яких – датування і хронологічні межі американського ексцепціоналізму та історії терміна «ексцепціоналізм». Щоб зрозуміти, наскільки ця тема стосується України, достатньо лише згадати, що, на думку деяких дослідників, американський ексцепціоналізм винайшов не хто інший, як Йосиф Сталін! [15] (докладніше про це далі).

Можна виокремити три способи підходу до цієї проблеми, залежно від того, як визначається ця сама винятковість:

- 1) релігійний, мілленаристсько-есхатологічний, що починається з історії пуританської спільноти;
- 2) просвітницький, або секулярно-демократичний;
- 3) соціально-конструктивістський, або історію формування самого терміна у контексті американської громадянської релігії.

З одного боку, дослідники починають історію ідеї особливої місії та винятковості, власне, ексцепціональності (*exceptionality*) американців ще з 1620 р., з моменту прибуття перших колоністів до Масачусетсу, що заснували колонію Нова Англія і були пуританами [2]. Саме в Новій Англії, яка потім стала ядром Сполучених Штатів, цими пасажирами корабля «Mayflower» була сформульована ідея особливої місії: створити на новій землі ідеальний суспільний лад, ідеальну Церкву, засновану на чистому слідуванні Божим законам, здійснити те, що не можуть зробити пуритани в Європі і звідси потім просвітити всю Європу та світ [14, с. 9]. Цей первинний релігійний імпульс, попри всі трансформації, не втратив на силі і далі, і зрештою, став одним із найпотужніших джерел натхнення Американської революції і проголошення незалежності 1776 р., а потім формування таких визначальних доктрин, як доктрина «Manifest Destiny» («Об’явлене призначення»), що обґрунтувала захоплення нових земель американськими колоністами як виконання призначення «поширювати сферу свободи» та «істинну релігію». Р. Белла (Bellah) показував, що ця ідея, попри всі метаморфози, надихала громадянську релігію США, всіх її великих «пророків» від

Вашингтона, Джефферсона чи Лінкольна до Кеннеді [1]. Словами соціолога релігії П. Бергера, традиційна релігія пуритан стала емоційною і дискурсивною основою для формування американського сакрального космосу, потужним рушієм його реального впливу.

З іншого боку, більшість сучасних авторів і відкритих ресурсів починають історію саме ексцепціоналізму з «Демократії в Америці» (1839/1848) французького мислителя Алексіса де Токвіля, який вжив слово «*exceptionnelle* / виняткове», коли пише про американське становище стосовно Європи [38]. У контексті загального його захоплення Америкою як країною, де ідеї демократії і рівності були встановлені максимально чисто і послідовно, це пояснюється, що на абсолютно новій землі, не обтяжені спадком типового європейського феодалізму і «Старого Режиму», американці змогли встановити відрегульований режим правління, де різні гілки влади взаємно врівноважують одне одного так, що була забезпечена реальна участь народу в управлінні державою, реальне самоуправління локальних громад, таке розосередження влади, внаслідок якого унеможлиблюється диктатура, і водночас не породжується анархія. Токвіль зауважував: «європеєць бачить у державному урядовці тільки ту силу; американець же бачить у ньому право. Отже, можна твердити, що в Америці людина ніколи не підкорюється іншій людині, але лише правосуддю або закону» [36, с. 91]. Токвіль також відзначає особливу роль і місце Нової Англії у формуванні цієї правової культури. Утім, як зауважують критики цієї «генеалогії від Токвіля», сам Токвіль не вживав термін «ексцепціоналізм», і тим паче не у значенні «вищої унікальної особливості».

Хоча застосування прикметника «*exceptional*» стосовно Америки впродовж XIX ст. мало місце, але власне термін-словосполучення «американський ексцепціоналізм» виникає в контексті дискусії американських соціалістів зі Сталіним у 1928 р. довкола питання, чи дозріло американське суспільство до соціалістичної революції [29]. Американські соціалісти, такі як Джей Лавстон (Jay Lovestone), наполягав, що на відміну від інших розвинутих капіталістичних країн США має виняткову ситуацію з особливим умовами. Ідея полягала в тому, що американський капіталізм є «мирним», пролета-

ріат не виявляє зацікавленості в егалітаристських гаслах соціалістичної революції, навпаки, є цілком індивідуалістично спрямований на боротьбу за економічний успіх в умовах капіталістичної економіки. Якщо в усьому світові, згідно з передбаченням Маркса, розвиток капіталізму мав призвести до жорсткого соціального розмежування і кричущої нерівності, а це розмежування мало б спричинити наростання класової боротьби аж до непримиренного і тотального протистояння пролетаріату і капіталістичної буржуазії, американці масово складали середній клас, який зовсім не хотів думати про соціальну революцію. Це породжувало думку, що США є винятком із всесвітньо-історичних законів соціального розвитку. Тед Морган у біографії Лавстона фіксує розмову зі Сталіним, де той ніби спочатку висміяв те, що він же назвав «ерессю американського ексцепціоналізму», звинуватив американську делегацію в ухилі від солідарності Комінтерну, натякнув, що вони «штрейкбрехери» (scabs), місце яких на кладовищі, а потім закричав таке (приблизний переклад з англійського тексту): «А ви, хто ви такі?! Що ви про себе надумали?! Троцький кинув мені виклик. Де він? Зінов'єв кинув мені виклик. Де він? Бухарін кинув мені виклик. Де він?! А ви?! Хто ви?! Так, ви повернетесь до Америки. Але коли ви туди вернетесь, ніхто не знатиме про вас, крім ваших дружин!» [16]. Після демонстративного партійного засудження Лавстон був виключений із членів американської компартії, а пізніше ідея американського ексцепціоналізму неодноразово засуджувалася в публікаціях американських комуністів. Тим не менш, конкретний термін виник у колах американської лівої преси (власне соціалістичних дискусій), і хоча його експліцитне формулювання пов'язується із соціалістичними дискусіями [11], тим не менш, його виникнення не таке поетичне [29; 39].

У 1950–1970-х роках вийшла низка публікацій, присвячених власне американській громадянській релігії, на чолі зі статтею Р. Белла, та низка книг із соціології релігії, що започаткували дослідження американської громадянської релігії як набору переконань, символів і ритуалів, що надають політичній дійсності і всьому публічному життю суспільства релігійний вимір, розкриває певне бачення (*apprehension*) універсальної і трансцендентної сакральної

реальності, яка сприймає такою всім (американським) народом чи то пак відкривається як така через спільний досвід цілого народу. Р. Белла вжив термін із трактату «Суспільна угода» Ж.-Ж. Руссо, який наполягав на тому, що «для держави надзвичайно важливо, щоб кожен громадянин сповідував якусь релігію, котра навчала б його любити свої обов'язки», а отже, повинно існувати «суто громадянське сповідання віри, положення якого має визначати суверен, причому не як суто релігійні догмати, а як найзагальніші основоположення суспільності, без яких неможливо бути ані добрим громадянином, ані вірогідним держави» [35, с. 163], відповідно пропонує свої «догмати громадянської релігії». Надалі цей методологічний апарат розвивався через ідеї Е. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса та П. Бергера, про що докладніше в іншій нашій статті [33].

Але в 1980-х роках, за часів президенства Р. Рейгана, термін «американський ексцепціоналізм» входить у масовий лексикон американського політикуму та інтелектуальних еліт вже зовсім в іншому значенні, а саме – як ідея виняткового місця США в історії людства та виняткової місії США у сучасній політиці, зокрема, в контексті боротьби проти «імперії зла». Після певного спаду цієї ідеї в 1990-х, що має, скоріше за все, зовнішньополітичні причини, в 2000-х відбувається спалах цієї ідеї, дослідницький інтерес до якої, як виглядає з цитованих вище баз, досягає піку в 2010–2015 рр., зрештою фігурує в показовій назві книги віце-президента США в 2001–2009 рр. Діка Чейні «Exceptional: Why the World Needs a Powerful America» [4]. Як виглядає, ідея непідлеглості американського суспільства загально-історичним законам (що скандалізувало марксистську свідомість американських комуністів) поєдналося з новішими теоріями про американську громадянську релігію та американський сакральний космос, включаючи відсилки до Руссо і Дюркгейма, європейське переживання інакшості і особливості США як прикладу демократії у Токвіля, і все це наклалося на глибинну інтуїцію суто релігійного, пуританського змісту, що походить навіть не з «Мейфлауера», а з пуританізму епохи британських Тюдорів [14, с. 9].

Досить швидко поняття ексцепціоналізму стали докладати до інших контекстів, насамперед у царині політичних наук (зокрема

політичної філософії). Виникають дослідження китайського, російського, скандинавського («нордичного»), європейського, японського, німецького ексцепціоналізмів, навіть «південного ексцепціоналізму» (тобто американського Півдня) [23] чи андалузійського ексцепціоналізму (у Середні віки) [3]. Тобто застосування поняття поширилося на всю планету (всі політичні нації-держави), на різні науки та навіть на різні історичні епохи (зокрема й такі «донаціональні», як Середньовічна Іспанія) [6].

У книзі, яка певним чином підсумовує цю еволюцію терміна, ісландські дослідники зауважують, що попри численні дослідження різних ексцепціоналізмів сам ексцепціоналізм як поняття залишається концептуально та методологічно недостатньо дослідженим, а численні дослідження здебільшого лише просторово розширюють застосування цього поняття, занадто не переймаються його внутрішнім змістом як певного поєднання різних дискурсів [10, с. 3]. У логічно найширшому значенні вони визначають ексцепціоналізм як ідею, що певна особа, країна чи політична система є відмінною від інших і, можливо, кращою, ніж інші [10, с. 1]. Зрештою, кожна нація-держава, ба навіть регіони, що претендують бути хоч і бездержавною, але нацією, має певний наратив ексцепціоналізму. Сама ідея буття нації, хоч-не-хоч, а мусить бути сформульована у поняттях унікальності, якщо не ексклюзивності, це необхідна умова для обґрунтування національного суверенітету та відмежування від інших націй-держав. Ексцепціоналізм проявляється у вигляді як творення нації (nation-building), так і рекламного просування нації (nation-branding). Обидва вони мають на увазі замкнену (locked-in), або телеологічну темпоральність, що надає нації унікальну місію та долю. Ексцепціоналізм часто-густо проникає в дискурси ширших контекстів, наприклад, такі, що звертаються до «Європи» або «Заходу», тобто «цивілізаційних», наднаціональних ідентичностей. Таким парадоксальним чином певні види ексцепціоналізму можуть одночасно охоплювати і визначати окрему націю і ширшу спільноту націй [10, с. 5]. У такому разі певна нація нібито вивисує саму себе, егоїстично і самозамкнено, а представляє свою місію як служіння чомусь більшому і ширшому, та навіть як жертву.

Мета ексцепціоналізму як дискурс націєтворення (nation-building) – творення позачасового простору народу, що служить гарантією, що лише цей народ пануватиме у цьому просторі. Він творить ідею позачасової спільноти, що пов'язана з певним середовищем. Іншими словами, звертаючись до Бенедикта Андерсона і Хосе Казанови, він творить те, що можна назвати такими поняттями, як сакральний суб'єкт, сакральний простір і сакральний час [33, с. 15]. Як дискурс nation-branding, ексцепціоналізм радше має на меті показати і поширити особливі, інноваційні, творчі, зорієнтовані на майбутнє характеристики тієї чи іншої нації [10, с. 13].

Досліджуючи російський ексцепціоналізм, Б. Гамфрі (Humphreys) виокремлює різні значення терміна «ексцепціоналізм»: 1) ідея певної особливості, унікальності, інакшості X, яка існує остільки, оскільки кожна культура є інакшою відносно інших та неповторною; 2) твердження, що внаслідок унікальних особливостей X загальні чи звичайні правила незастосовні до X, отже, X має бути виключеним з-під вимоги застосування цих правил (закономірностей тощо) – наприклад, цитовані вище дискусії про американський пролетаріат чи більш сучасні дискусії про особливу ситуацію Америки в контексті процесів секуляризації; 3) винятково унікальні існуючі політичні структури – так, Гамфрі наводить як приклад унікальну ситуацію Боснії і Герцеговини. До цих трьох прикладів, зокрема, можна віднести популярну тезу «До нас не можна застосувати загальні правила, розвинуті на Заході (щодо економічних реформ чи, скажімо, впровадження Болонської системи освіти), оскільки ми *особливі і відмінні*». Нарешті, Гамфрі вирізняє п. 4 – «місіоністичний ексцепціоналізм» (*missionist exceptionalism*), тобто твердження, що певна країна займає особливе та унікальне місце у світі, таке, що вона повинна відігравати особливу роль у світовому порядку, а отже, звичайні обмеження (наприклад, принцип верховенства права (*rule of law*)) не повинні поширюватися на неї. На прикладі російського ексцепціоналізму, Гамфрі показує: місіоністичний ексцепціоналізм виникає тоді, коли відоме російське питання «Що робити?» обов'язково має на увазі, що «щось *треба* робити!». Він підкреслює, що такий ексцепціоналізм є більш, ніж простий націоналізм, він

дуже нагадує релігійний міленаризм (*millennialism*), але без релігійного буквализму. В ядрі кожного ексцепціоналізму є релігійні/цивілізаційні твердження, хоча у сучасному світі вони часто-густо виражаються більш юридичною чи то раціональною риторикою. Ексцепціоналізм, каже Гамфрі, можна визначити як «*nationalism plus*» або «*millennialism minus*» [9, с. 10–11].

Патерни ексцепціоналізму в різних країнах і епохах вельми подібні один до одного. Хоча кожна країна проголошує свою винятковість і несхожість на інших, але те, в який спосіб країни це роблять, способи і засоби ствердження свого ексцепціоналізму мають спільні риси, які можна дослідити і виокремити [9, с. 10–11]. Гамфрі аналізує ексцепціоналістичні дискурси в США, РФ, Ізраїлі та Польщі, намагаючись показати ці спільні структурні схожості. Зокрема, до таких можна віднести сакралізацію власної спільноти та її історії і простору – пошуки сакральності притаманні всім таким дискурсам, оскільки, стверджує він, посилаючись на М. Еліаде, найцікавішим елементом сакрального є його незмінність, тривалість [40]. Крім цього, можна вирізнити типові релігійні метафори, такі як спасіння, паломництво, обітована земля, невинна жертва (варіація – за гріхи людства і заради спасіння світу), при цьому Гамфрі виокремлює два види жертвовності: жертвовність жертвоприношення і жертвовність помсти, *sacrificial victimhood* та *vengeful victimhood* [9, с. 18; 41], місто/фортеця, оточена ворогом, одвічне існування і незмінна сутність (варіація – зіпсована чи спаплюжена, яка відроджується у певному сценарії палінгенесії).

Нарешті, будь-яка версія ексцепціоналізму є історично зумовленою і послідовно набуває різні форми [10, с. 4]. Зокрема, К. Осканян обстоює тезу про російський «гібридний ексцепціоналізм» «амбівалентної імперії» (*ambiguous empire* [42]) [19]. Застосовуючи постколоніальні студії (на чолі з Е. Саїдом) та фукіанську методологію відношення «знання–влада», він аналізує наративи та постійні практики російських режимів, що відтворювали структури панування та ієрархії, радше неформальні та імпліцитні, що приводить його до терміна «підлегла імперія» (*subaltern empire*) [43], «ліберальна (прим. моя [44]. – В. В.) за формою, імперська за змістом»

[20, с. 41], що відмінна від Заходу, але вища за Схід («*apart from the West, and above the East*») [20, с. 46] (утім, тема внутрішньої парадоксальності російського дискурсу мало розкрита в автора).

Отже, поняття «ексцепціоналізм» активно застосовується насамперед у межах досліджень політичної теорії, політології, політичної філософії, а також історії політичної філософії та теорії. Вивчення ексцепціоналізму, що почалось у межах *American Studies*, давно вже пододало локальні американські межі і поширилось на всі політичні спільноти. Застосування терміна «гібридний ексцепціоналізм» дедалі більше розширює методологічні межі, з якими ми приступаємо до безпосереднього об'єкта нашої розвідки.

Український ексцепціоналізм, та ще й у XIX столітті?

Оскільки ексцепціоналістичні дискурси були досліджені – або принаймні їхнє дослідження вже артикульовані як завдання – у Польщі та РФ, виникає логічне питання щодо українського ексцепціоналізму. Саме у XIX ст. були артикульовані проблеми і теми дискусій, що досі тривають в українському суспільстві, не розв'язані і не «зняті» [28]. Найцікавіші – це питання і дискусії епохи – і в нашому випадку це політично-філософські дискусії на теми українського націєтворення. Щодо існування української версії ексцепціоналізму, наше дослідження спиратиметься на пошук базових індикаторів, що виводяться з визначень ексцепціоналізму. До таких індикаторів належать:

1) наявність ідеї певної особливості, інакшості, унікальності українців;

2) відповідь на питання про співвідношення історії і властивостей українців із загальнолюдськими і загальноісторичними закономірностями і правилами – наскільки можна до українців застосовувати критерії універсальної історії;

3) твердження щодо певних унікальних властивостей історичного процесу, соціальних, культурних та політичних інституцій, світогляду та ментальності, що робить українців винятковими у сучасну добу;

4) переконання щодо особливого та виняткового місця українців та України в історії, особливої ролі у світовій історії і політиці;

5) використання релігійної мови, метафорики тощо – тут важливими індикаторами є такі слова, як святе/священне/сакральне тощо, відсилки до Бога (та інших божественних реалій), такі слова, як покликання, благословення, місія/послання/завдання, доля, призначення, паломництво, наявність відсилок до жертви, розп'яття, спасіння, воскресіння, відродження тощо;

6) відношення політичного та релігійного в дискурсі українських авторів – який в інших працях ми називаємо українофільським дискурсом [31, с. 84–86] – зокрема, місце України в різних релігійних концепціях та ідентичностях.

Як ми вже відзначали, перший індикатор притаманний, мабуть, усім народам і тим паче націям без винятку, оскільки кожна культура є особливою, унікальною і в цьому значенні винятковою. Тому тексти, що доводять існування особливої та відмінної української мови, культури, історії тощо, хоча є дуже важливим джерелом та етапом в історії політичної думки, але не можуть бути віднесені до тих, що стверджують гіпотетичний український ексцепціоналізм. Вони становлять важливий момент у можливій історії становлення ексцепціоналістичного дискурсу, але самі по собі не є ексцепціоналістичними. Наступний етап, коли ми можемо говорити про формування ексцепціоналістичного дискурсу – це перехід від теоретичної, аналітично-констатаційної рефлексії (опису і дослідження існуючої дійсності), до практичної, проєктивно-конструктивної програми, тобто від історичних та етнографічних досліджень до формулювання певних політичних вимог. Саме тут «вмикаються» інші індикатори, які вже можуть засвідчувати наявність шуканого дискурсу. Проте сама по собі вимога політичної автономії, прав та свобод, пов'язаних з конкретною етнічною чи національною ідентичністю, формування політичних партій і масових рухів, що мають за свою цільову аудиторію конкретний етнос чи територію – не може бути витлумачена як ексцепціоналізм. Це належить до типового процесу націєтворення, де певна спільнота (чи політичні еліти, що діють від імені цієї спільноти) домагається власного самоврядування і

політичної суверенності, обстоює свої права і свободи. Ексцепціоналізм, як «*nationalism plus*» або «*millennialism minus*», тобто насамперед гамфрівський «місіоністичний ексцепціоналізм», виникає на межі релігії та політики, коли релігійний словник починає проникати в політичний дискурс, а обрана спільнота – наділятися сакральними якостями і цілями. Цього стосуються передусім індикатори 2–4, тоді як індикатори 5–6 можуть мати, а можуть і не мати значення ексцепціоналізму у його вузькому, «місіоністичному» сенсі.

Аналіз за цими індикаторами, крім іншого, має враховувати різні контекстуальні виміри висловлювання, зокрема відношення оцінюваного тексту, автора та його ідей стосовно тих ідей, авторів і текстів, які він критикує або приймає, а також стосовно ширшої соціокультурної та інтелектуальної реальності. Враховуючи, що український народ був бездержавний, це вимагає уваги до ширших контекстів – російсько-імперського, польського, австрійського, загально-європейського, існування умовного українського інтелектуала у силовому полі тогочасних нових ексцепціоналізмів (російського дискурсу про «ідею, смисл і призначення Росії» і польського месіанізму). Саме собою зрозуміло, що загальна увага до конкретності інтерпретації текстів різних жанрів є необхідною.

Хоча докладний виклад конкретного застосування цих принципів у межах статті неможливий, спробуємо визначити деякі попередні висновки.

Застосування поняття «ексцепціоналізм» до історії української політичної думки XIX ст. дещо проблематичне. З одного боку, маємо потужну традицію українофільського дискурсу. Проте в першій половині XIX ст., навіть у значній частині другої половини, вони обмежуються історико-етнографічною і просвітницькою працею, уникаючи постановки питання про особливу сутність, природу, якість, місію чи долю українців у сучасному світі. Причин цьому можна знайти кілька. По-перше, сам процес визначення, ідентифікації та консолідації українців як модерної політичної спільноти – ще не як реальності, а передусім як завдання – триває протягом усього XIX століття. Лише після Валуєвського циркуляру та Емського указу починають стрімко відмирати російське і польське

українофільство, а українська ідентичність, розуміння українців як абсолютно самостійного народу «у народів вольних колі» остаточно перемагає всі версії ранньомодерного «gente Rutheni, natione...», і остаточно цей процес завершується вже за часів Визвольних змагань. По-друге, в умовах політичної несвободи і цензури медитації ексцепціоналістичного типу були б моментально репресовані – і вони таки були репресовані, як ми побачимо нижче. По-третє, польські та російські українофіли здебільшого перебували під впливом польського чи російського ексцепціоналізму, а власне «українські» українофіли – під впливом таких ідеологій, що критикували та маргіналізували ексцепціоналістичні ідеї. Йдеться насамперед про соціалістичні та ліберальні (конституціоналістичні) ідеї, які панували в 1850–1890-х роках, і під впливом яких була більшість українських народників-«хлопоманів», першою чергою «громадівці». Ідеальним прикладом тут є, звісно, сам М. Драгоманов, що його «соціалізм» (опустимо питання, чи був Драгоманов соціалістом, чи радше лібералом) явно агресивно критикував будь-який месіанізм, будь-яку ідею за індикаторами № 2–5, був радикально космополітичний та паневропейський. Мода на соціалізм другої половини XIX ст. була поганим кліматом для будь-якого романтичного месіанізму, чи то, сучасними термінами, ексцепціоналізму, навіть стосовно польського месіанізму. Українському модернізмові (за класифікацією Лисяка-Рудницького) 1890–1910-х років не був притаманний поворот до релігійної метафізики у стилі російської релігійної філософії. Навпаки, більшість українофілів намагались уникати тем «політичної метафізики», обираючи залишатися у просторі позитивної науки. Таким чином, як зовнішні, так і внутрішні причини зумовлюють те, що ексцепціоналізм в українському XIX ст. *майже* відсутній. Український рух формувався переважно як антиексцепціоналістичний, радикально-демократичний (таку назву, зрештою, мала перша українська політична партія), помірковано секулярний, утім високо-толерантний щодо релігійних та абстрактно-філософських питань.

Існує два потужні феномени, через які ми вживаємо це слово «майже». Серед усього українофільського дискурсу яскраво вирізняється Кирило-Мефодіївське братство. Його «Книги буття

українського народу» (1847) крім того, що мають потужні релігійні відсилання до першої книги Старого Завіту та поєднання релігійної і політичної царини (див. індикатори 5–6 вище), містять таку історіософічну концепцію, що може цілком бути названа месіаністичною. Україна в ній виступає у центрі історії гріхопадіння і спасіння людства, на неї покладається велика релігійно-політична, метаісторична місія. Тісний зв'язок із братчиками Тараса Шевченка проявляється і в тому, що сліди такого месіанізму можна вбачити і в текстах самого Кобзаря. Хоча саме братство було швидко знищене з демонстративною жорсткістю, а його ідеї у цілості продовження не мали, сліди цих ідей і вплив самого братства просякають усе XIX ст. і сягають аж наших днів. Унаслідок всеохопного впливу Т. Шевченка навіть найрадикальніший позитивізм та соціалізм в українському контексті так чи інакше залучав до себе романтичні образи, відсилання, ідеї, насамперед до творчості Кобзаря. Саме один з авторів «Книг буття» М. Костомаров пише епохальні «Дві руські народності» (1861), де він артикулює метафізичну ідентичність, ментальність українського народу, на противагу як росіянам, так і полякам, не кажучи вже про Захід. «Хутірська філософія» П. Куліша з його протиставлення (західній) міській цивілізації також належить до цієї (прото?)ексцепціоналістичної історії. Утім, що Костомаров, що Куліш в окремих текстах зараховували українців до складу спільного «руського світу» [45], тому певною мірою долучаючись до теми російського ексцепціоналізму. Історія прочитання і рецепції «Двох руських народностей», яку ми бачимо вже далі, засвідчує, що ця «руська» складова не була сприйнята.

Зв'язок «Книг буття» з відомим маніфестом польського месіанізму «Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» («Книги народу польського і паломництва польського») Адама Міцкевича (1832) (саме слово «паломництво» чого варте) доповнюється історією польського українофільства. Саме в межах польського українофільства постають тексти Ф. Духінського та І. Терлецького, які адаптують польський месіаністичний дискурс до українських реалій, так, що зрештою творять певний різновид українського месіанізму [46]. Таким чином, на засадах польського ексцепціоналізму

постає український ексцепціоналізм, пов'язаний з польським, але маючи при цьому важливі маркери відмінності. Хоча власне українські українофіли (вживаючи наше розмежування [31, с. 104; 34, с. 53]) категорично його не сприймали: і М. Костомаров, і В. Антонович, не кажучи вже про М. Драгоманова згадували ім'я Духінського ледве не як лайку (що особливо парадоксально, враховуючи те, як він вболівав за долю заарештованих братчиків). Але, і це ще більш парадоксально, підхід Духінського відроджується в дискурсі українських націоналістів XX ст., будь то у працях Д. Донцова, Лонгіна Цегельського чи Ю. Липи. А за доби Незалежності (особливо після початку російської відвертої агресії) концептуальні схеми саме Ф. Духінського (такі, як опозиції «європейська, цивілізована Україна, азійська, дика, варварська Росія», образ «боротьби за свободу Європи», фронтиру і муру, що охороняє Європу) взагалі стали загальноживаними.

Узагальнюючи відзначимо, що українська політична думка XIX ст. не була ексцепціоналістичною (у вузькому значенні слова), ідеї ексцепціоналізму не мали популярності серед українців. Тим не менш, Кирило-Мефодіївське братство та польське українофільство є прикладами, які мають всі ознаки ексцепціоналізму. У XX ст. закладені ними ідеї були свідомо, чи радше несвідомо, розвинуті, а вже у XXI ст., особливо в умовах тотальної війни, ми можемо говорити про певний різновид українського ексцепціоналізму. Враховуючи історичний контекст формулювання відповідних текстів та ідей (як стан європейської гуманітаристики, так і панівні у Європі XIX століття ідейні напрями), можна стверджувати, що український ексцепціоналізм вирізнявся принциповим гуманізмом, демократизмом, егалітаризмом, певною мірою лібералізмом, антиєтатизмом. І це відкриває нову грань в історії модерної української політичної думки.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

* Стаття була підготовлена в межах проєкту «MSCA4Ukraine», що фінансується ЄС. Погляди та думки, висловлені у статті, належать виключно автору і необов'язково відображають позицію ЄС. Ні ЄС, ні Консорціум «MSCA4Ukraine» у цілому, ні окремі установи-члени Консорціуму «MSCA4Ukraine» не несуть за них відповідальність.

(This article has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union. Neither the European Union nor the MSCA4Ukraine Consortium as a whole nor any individual member institutions of the MSCA4Ukraine Consortium can be held responsible for them.)

1. Bellah Robert N. Civil Religion in America. *Dædalus*, Winter. 1967. № 96(1). P. 1–21.
2. Bercovitch Sacvan. *The Puritan origins of the American self*. Yale University Press, 1975.
3. Brann R. Andalusi «Exceptionalism». *A Sea of Languages: Rethinking the Arabic Role in Medieval Literary History* / eds. S. Akbari, K. Mallette. Toronto : University of Toronto Press, 2013. P. 119–134.
4. Cheney Dick, Cheney Liz. *Exceptional: Why the World Needs a Powerful America*. Simon & Schuster, 2015. 352 p.
5. Duchński Franciszek. *Drugi mój XXV Letni Jubileusz, niektóre szczegóły z pierwszego z roku 1860; moje żywioły krytyczne jako drogi mego tryumfu; z mojego życia w Kijowie i z dzieciństwa; pierwsze lata tulacze*. Paryż : W drukarni Adolfa Reiffa, 1885. 24 s.
6. *Globalizing American Studies* / eds. Edwards B. T., Gaonkar D. P. University of Chicago Press, 2010. 352 p.
7. Finlay B. L., Workman A. D. Human exceptionalism. *Trends in cognitive sciences*. 2013. № 17(5). P. 199–201. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2013.03.001>
8. Hjortland O. T. Anti-exceptionalism about logic. *Philosophical studies*. 2017. № 174. C. 631–658.
9. Humphreys B. Russian exceptionalism: a comparative perspective. *Politics in Central Europe*. 2016. № 12(1). C. 9–20.
10. Jensen L., Loftsdóttir K. *Exceptionalism*. Routledge, 2021. 214 c.

11. Kohut A., Stokes B. The problem of American exceptionalism. *Pew Research Center*. 2006. № 9. URL: <https://www.pewresearch.org/politics/2006/05/09/the-problem-of-american-exceptionalism/> (дата звернення: 1.10.2024).
12. Liberman M. The third life of American Exceptionalism. *Language and politics. Language Log*. 2012. February 23. URL: <https://languagelog.idc.upenn.edu/nll/?p=3798> (дата звернення: 1.10.2024).
13. London A. J., Kimmelman J. Against pandemic research exceptionalism. *Science*. 2020. № 368(6490). P. 476–477.
14. Madsen D. L. *American exceptionalism*. Univ. Press of Mississippi, 1998. 196 p.
15. McCoy Terrence. «How Joseph Stalin Invented 'American Exceptionalism'». *The Atlantic*. 2012. March 15. URL: <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2012/03/how-joseph-stalin-invented-american-exceptionalism/254534> (дата звернення: 01.10.2024).
16. Morgan T. *A covert life: Jay Lovestone: Communist, anti-communist, and spymaster*. Random House, 2011. 402 p.
17. Morozov V. «Subaltern Empire?» *Problems of Post-Communism*. 2013. № 60. P. 6.
18. Morozov V. *Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World*. Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2015. 209 p.
19. Oskanian Kevork K. *Russian Exceptionalism between East and West. The Ambiguous Empire*. Palgrave Macmillan Cham; Springer Nature, 2021. 298 p.
20. Oskanian Kevork K. A very ambiguous empire: Russia's hybrid exceptionalism. *Europe-Asia Studies*. 2018. № 70(1). C. 26–52.
21. Pease Donald E. «*American Exceptionalism*». Т. I. 2018. URL: <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199827251/obo-9780199827251-0176.xml> (дата звернення: 01.10.2024).
22. Pickering A. *Against human exceptionalism. Written for a Workshop on «What Does It Mean To Be Human?»*. University of Exeter. 2008. 25 january. URL: <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/18873/XTRwrkshp250108.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.10.2024).
23. Sylvia Shin Huey Chong. Exceptionalism. *Keywords for Southern Studies*. University of Georgia Press, 2016. P. 304–315.
24. Smith J. H., Whiteside A. The history of AIDS exceptionalism. *African Journal of Reproduction and Gynaecological Endoscopy*. 2010. № 13(1). P. 47.

25. Walt Stephen M. «The Myth of American Exceptionalism». *Foreign Policy* (2011. October 11). URL: <https://foreignpolicy.com/2011/10/11/the-myth-of-american-exceptionalism> (дата звернення: 1.10.2024).

26. Williamson T. Moral anti-exceptionalism. *The Oxford Handbook of Moral Realism* / eds. Bloomfield P., Copp D. Oxford University Press, 2023. P. 554–576.

27. Wilson J., Hunter D. Research exceptionalism. *The American Journal of Bioethics*. 2010. № 10(8). P. 45–54.

28. Yosypenko S. L. The Revolution of 1917 – the 1920s and the History of Social and Political Thought from Ivan Lysiak-Rudnytsky's Perspective. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2017. № 4. С. 53–66.

29. Zimmer B. Did Stalin Really Coin «American Exceptionalism?» *Slate.com*. 27.09.2013. URL: http://www.slate.com/blogs/lexicon_valley/2013/09/27/american_exceptionalism_neither_joseph_stalin_nor_alexis_de_tocqueville.html (дата звернення: 1.10.2024).

30. Бабинський А. Війна за «Русский Мир» чи «Святу Русь»? Ідеологічні корені російської агресії. *Наукові записки УКУ: Богослов'я*. 2023. Вип. 10. С. 225–251.

31. Волковський В. П. *Ідея суспільності: політична філософія в Україні XIX століття*. Київ : ВД «Академперіодика», 2017. 264 с.

32. Волковський В. П. Методологічні проблеми дослідження доктрини «руський мир» з філософської перспективи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2020. Вип. 2. Т. 2. С. 15–31.

33. Волковський В. П. «Русский мир» як сучасна російська громадянська релігія: політично-філософський вимір дослідження. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023. Вип. 2. Т. 1. С. 3–33.

34. Миллер А. И. *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века)*. СПб. : Алетейя, 2000. 260 с.

35. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права* / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.

36. Токвіль А. де. *Про демократію в Америці* / пер. з фр. Г. Філіпчук, М. Москаленко. Київ : Всесвіт, 1999. 590 с.

37. Вживання терміна «ексепціоналізм / ексепціоналізм» потребує окремого пояснення. Із мовної точки зору, слово походить від лат. «exscriptum → exscriptio» і, відповідно, так само, як і інші латинські терміни, має в українській мові транслітеруватися як «ексепціоналізм», зберігаючи оригінальне «ex-scriptum», «екс-цепт». Якщо транслітерувати слово

«ексепціоналізм» назад на європейські мови, ми отримуємо неоковирне «ekseptionalism», що створює зайві помилки і непорозуміння. Це відповідає українській традиції передання латинських термінів як «ассертіо-», «персертіо-» тощо. Відповідно, у цій статті ми вживаємо цю, коректну, на нашу думку, форму, що не породжує хибні результати при зворотній транслітерації. Якщо щодо позначення літер «с» чи «t» через «с» чи «ц» можливі дискусії, то префікс «ex-» чітко протиставляється кореневі слова «сер-».

38. Цитата у перекладі звучить так: «становище, в якому опинилися американці, абсолютно виняткове, і, судячи з усього, з жодним демократичним народом це не може повторитися, їхнє переважно пуританське походження, їхні виключно комерційні навички, навіть сам край, що його вони заселили, – все, здається, відвертає їхні уми від наукових студій, літератури та мистецтва; сусідство з Європою, яке дозволяє не вивчати їх, не впадаючи при цьому в стан варварства; безліч конкретних причин, що з них я зміг з'ясувати лише найголовніші, все це дивовижним чином збіглося, щоб зосередити американський дух на проблемах чисто матеріальних. Пристрасті, потреби, освіта, конкретні обставини, – здається, все спрямоване на те, аби схилити мешканця Сполучених Штатів до землі. Лише релігія інколи змушує його підвести перебіжний і неухвальный погляд до неба. Отже, давайте не будемо розглядати всі демократичні нації за образом і подобою американського народу і спробуймо, врешті-решт, роздивитися їхні власні риси» [36, т. 2, ч. 1, розділ IX, с. 364] (у французькому виданні 1848 р. т. 3, розд. IX).

39. Виникає, звісно, питання: який термін вжив саме Сталін, оскільки англійською, як ми можемо припустити, він явно не володів. Утім, це вимагає дослідження документів ВКПб та засідань Комуністичного Інтернаціоналу, зокрема зустрічей з американською компартією (1929), що наразі не є предметом нашого дослідження.

40. У нашому попередньому дослідженні виокремлено три засадничі феноменологічні характеристики сакрального, важливі для політичного дискурсу: 1. єдність остраху, благоговіння і захоплення (*mysterium tremendum et mysterium fascinans*), 2. перебування сакрального як феномена по той бік добра і зла, життя і смерті, 3. афективно-іраціональне ставлення до сакрального (не прийняття істинності, а любов і відданість) [33, с. 12–14].

41. Перша, *sacrificial victimhood*, передбачає твердження, що певна країна чи спільнота була принесена у жертву (Гамфрі тут наводить як приклад польський месіанізм, який вбачає Польщу за «Христа народів», 130

розп'ятого, але такого, що має воскреснути і врятувати Європу). «Sacrificial victimhood» не закликає зазвичай до помсти, тоді як «vengeful victimhood» виправдовує будь-які акти насильства і навіть зловживання колишнім станом жертви (і тут Гамфрі наводить американську політику помсти за 11 вересня, де статус жертви виправдовував будь-які дії щодо «терористів» [9, с. 14, 18]).

42. Хоча слово «ambiguous» можна перекласти як «двозначний, неоднозначний тощо», ми перекладаємо його як «амбівалентний», оскільки, по-перше, прагнемо уникнути нав'язування своєї інтерпретації оригінального терміна, а по-друге, якомога коректніше витлумачити ідею автора (К. Осканяна). Йдеться саме про те, що Російська імперія в усіх її багатоліких формах є цілком очевидно колоніальною імперією. Її амбівалентність означає те, що Росія виступала в двох ролях одночасно: стосовно «свого Сходу» вона діяла як типовий Західний цивілізатор, що цивілізує та просвічує «відсталі дикі племена», тобто була культуртрегером цивілізації, тоді як стосовно самого ж Заходу вона то займала позицію ототожнення («Росія – це європейська імперія/нація», «так само високорозвинена»), то позицію протиставлення («Росія – не Європа, а Захід»). Концепція «Росії між Сходом і Заходом» ілюструє цей гібридний ексцепціоналізм: Росія призначена Провидінням бути провідником цивілізації, духу, релігії на теренах Північної Євразії і, водночас, будучи «між», може краще зрозуміти «Схід», ніж будь-який вчений чи політик із «Заходу», тому що «не багато» від них відрізняється. Відтак, РФ є захисником і протектором «самобутності» підлеглих їй народів, але водночас форматує цю «самобутність» у такий спосіб, щоб бути сумісною з підпорядкуванням усіх цих народів єдиному імперському центру, асиміляції всіх як підданих імперії. К. Осканян наводить приклади як такого трепанування і цензурування «самобутності» народів Центральної Азії та Кавказу, так і репресії проти «неправильних українців».

43. У термінах В. Морозова [17; 18].

44. Із цим можна не погодитися. К. Осканян пише в 2018 р., маючи на увазі, що офіційна російська риторика маскується під словосполучення мови економічної раціональності та міжнародного права, а також гасла, вироблені в епоху панівного ліберального Заходу (наприклад, «права і свободи людини», «гуманітарні операції», «боротьба проти тероризму», «захист від геноциду», «захист прав російськомовних», «захист економічних інтересів», боротьба проти імперіалізму та колоніалізму (вочевидь, західного і американського) тощо). Утім, не можна забувати, що РФ подає себе

як захисницю «традиційних цінностей», оплот консерватизму, релігії, духовності.

45. Як ми відзначали в іншому дослідженні [32, с. 22], до кінця XIX ст. словосполучення «русский мір» не є суворо неперекладним, оскільки воно інколи не означає те, що можна виокремити як один з головних догматів доктрини «русского міра»: ототожнення руського і російського. Власне, говорити про неперекладне значення «русского міра» можна відтоді, відколи цей догмат остаточно формується, а в українському контексті зникає концепція «русських народностей», де всі східні слов'яни інтерпретувалися як частини простору історичної Русі, пов'язаного культурно, мовно та політично. Ця версія терміна, по-перше, спиралася радше на емпіричну історико-культурологічну позицію, дескриптивну, на відміну від скоріше прескриптивної, легітимістичної позиції «русского міра» (зрештою, посиляючись на значущість відсилань до слова «Русь» на даних теренах), а по-друге, була цілком сумісною з демократично-республіканськими, та навіть ліберальними ідеями, на відміну від російських авторів, які перебували здебільшого на легітимістично-статистських позиціях. Ідеальним прикладом є сам М. Костомаров, з його апологією демократії та федералізму.

46. Як блискучий приклад можна навести цей поетичний вигук Ф. Духінського «Киянина» з його мемуарів: «На Дніпро! На Дніпро! До Києва! О, народи Європи! Там ваша згода, бо саме там малороси почали боротьбу проти Москви на захист своєї європейської цивілізації, боротьбу, що була перервана тріумфом царя над українцями... під Полтавою!» [5, с. X].

REFERENCES

- Bellah, R. N. (1967). Civil Religion in America. *Dædalus*, Winter, 96(1), 1-21.
- Bercovitch, S. (1975). *The Puritan origins of the American self*. Yale University Press.
- Brann, R. (2013). 8 Andalusī “Exceptionalism”. In S. Akbari & K. Mallette (Eds.). *A Sea of Languages: Rethinking the Arabic Role in Medieval Literary History*, pp. 119-134. Toronto: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442663398-010>

Dick Cheney and Liz Cheney. (2015). *Exceptional: Why the World Needs a Powerful America*. Simon & Schuster.

Duchiniński, F. (1885). *Drugi mój XXV Letni Jubileusz, niektóre szczegóły z pierwszego z roku 1860; moje żywioły krytyczne jako drogi mego tryumfu; z mojego życia w Kijowie i z dzieciństwa; pierwsze lata tulacze*. Paryż: W drukarni Adolfa Reiffa.

Edwards, B. T., & Gaonkar, D. P. (Eds.). (2010). *Globalizing American Studies*. University of Chicago Press.

Finlay, B. L., & Workman, A. D. (2013). Human exceptionalism. *Trends in cognitive sciences*, 17(5), 199-201. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2013.03.001>

Hjortland, O. T. (2017). Anti-exceptionalism about logic. *Philosophical studies*, 174, 631-658.

Humphreys, B. (2016). Russian exceptionalism: a comparative perspective. *Politics in Central Europe*, 12(1), 9-20.

Jensen, L., & Loftsdóttir, K. (2021). *Exceptionalism*. Routledge. DOI: 10.4324/9781003082330

Kohut, A., & Stokes, B. (2006). The problem of American exceptionalism. *Pew Research Center*, 9. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/politics/2006/05/09/the-problem-of-american-exceptionalism>

Lieberman, M. (2012). The third life of American Exceptionalism. *Language and politics. Language Log*. February 23. Retrieved from <https://languageblog.ldc.upenn.edu/nll/?p=3798>

London, A. J., & Kimmelman, J. (2020). Against pandemic research exceptionalism. *Science*, 368(6490), 476-477. DOI: 10.1126/science.abc1731

Madsen, D. L. (1998). *American exceptionalism*. Univ. Press of Mississippi.

McCoy, T. (2012). "How Joseph Stalin Invented 'American Exceptionalism'". *The Atlantic*, March 15. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2012/03/how-joseph-stalin-invented-american-exceptionalism/254534>

Morgan, T. (2011). *A covert life: Jay Lovestone: Communist, anti-communist, and spy master*. Random House.

- Morozov, V. (2013) 'Subaltern Empire?' *Problems of Post-Communism*, 60, 6.
- Morozov, V. (2015) *Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World* (Basingstoke, Palgrave MacMillan).
- Oskanian, Kevork K. (2021). *Russian Exceptionalism between East and West. The Ambiguous Empire*. Palgrave Macmillan Cham; Springer Nature. DOI <https://doi.org/10.1007/978-3-030-69713-6>
- Oskanian, Kevork K. (2018). A very ambiguous empire: Russia's hybrid exceptionalism. *Europe-Asia Studies*, 70(1), 26-52.
- Pease, Donald E. (2018). "American Exceptionalism". *Oxford Bibliographies*. June 27. doi:10.1093/obo/9780199827251-0176. Retrieved from <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199827251/obo-9780199827251-0176.xml>
- Pickering, A. (2008). *Against human exceptionalism. Written for a Workshop on "What Does It Mean To Be Human?"*. University of Exeter, January 25. Retrieved from <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/18873/XTRwrkshp250108.pdf?sequence=1>
- Sylvia Shin Huey Chong. (2016). Exceptionalism. In S. Romine, & J. Greeson (Eds.). *Keywords for Southern Studies*, pp. 304-315. University of Georgia Press.
- Smith, J. H., & Whiteside, A. (2010). The history of AIDS exceptionalism. *African Journal of Reproduction and Gynaecological Endoscopy*, 13(1), 47.
- Walt, Stephen M. (2011). "The Myth of American Exceptionalism". *Foreign Policy*, October 11. Retrieved from <https://foreignpolicy.com/2011/10/11/the-myth-of-american-exceptionalism>
- Williamson, T. (2023). Moral anti-exceptionalism. In: P. Bloomfield & D. Copp (Eds.). *The Oxford Handbook of Moral Realism*, pp. 554-576. Oxford University Press.
- Wilson, J., & Hunter, D. (2010). Research exceptionalism. *The American Journal of Bioethics*, 10(8), 45-54.
- Yosypenko, S. (2017). The Revolution of 1917 – the 1920s and the History of Social and Political Thought from Ivan Lysiak-Rudnytsky's Perspective. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 4, 53-66.

Zimmer, B. (2013). "Did Stalin Really Coin "American Exceptionalism"?". *Slate.com*. 27.09. Retrieved from http://www.slate.com/blogs/lexicon_valley/2013/09/27/american_exceptionalism_neither_joseph_stalin_nor_alexis_de_tocqueville.html

Babynskyi, A. (2023). War for the "Russian World" or "Holy Russia"? Ideological roots of Russian aggression. *Analecta of the Ukrainian Catholic University: Theology*, 10, 225-251.

Volkovskiy, V. P. (2017). *The Idea of Sociality: Political Philosophy in Nineteenth-Century Ukraine*. Kyiv: Akadempriodyka Publishing House.

Volkovsky, V. P. (2020). Methodological Problems of the Study of the Russian World Doctrine from a Philosophical Perspective. *Multiversum. Philosophical almanac*, 2(2), 15-31. [In Ukrainian].

Volkovskiy, V. (2023). "Russian World" as a modern Russian civil religion: the political and philosophical dimension of the study. *Multiversum. Philosophical Almanac*, 2(1), 3-33. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.1.1> [In Ukrainian].

Miller, A. I. (2000). *"The Ukrainian Question" in the Policy of the Authorities and Russian Public Opinion* (second half of the XIX century). Saint Petersburg: Aletea.

Rousseau, J.-J. (2001). *On the Social Contract, or the Principles of Political Law*. O. Khoma (Trans.). Kyiv: Port-Royal. [In Ukrainian].

Tocqueville, A. de (1999). *On Democracy in America* [Translated from the French by Hryhoriy Filipchuk and Mykhailo Moskalenko; Foreword by André Jardin]. Kyiv: Vsesvit.

Volodymyr Volkovskiy

Candidate of Philosophical Sciences (Ph.D.), Researcher, H. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine; Research Assistant at the Institute of Philosophy of the Czech Academy of Sciences; e-mail: dinginnalu@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4674-3956>

Exceptionalism as a tool for studying the history of Ukrainian political philosophy of the Nineteenth century

Abstract

The article analyses the applicability of the concept of “exceptionalism” in the study of the history of Ukrainian political thought. The author defines the general concept of “exceptionalism”, provides a brief overview of the history of this concept in the context of the American Studies, i.e. the history of American political thought and culture, civil religion, and in a more globalised context as well. In particular, it examines the use of this term within the framework of Russian studies and the definition of Russian policy as “hybrid exceptionalism”, as well as the role of Stalin in shaping the American exceptionalist discourse. Based on a review of contemporary Western scholarly literature on this topic, the author outlines the general concept of “exceptionalism” and identifies its indicators. The author makes a preliminary attempt to apply these indicators to Ukrainian intellectual history in the 19th century and identifies two trends in which the exceptionalist markers can be traced: Polish Ukrainophilia and the legacy of the Cyril and Methodius Brotherhood. The author notes that the history of Ukrainian exceptionalism in the 20th - 21st centuries is pretty ample, but the study of the first stages of the formation of Ukrainian modernity is very important from both scientific and political perspectives.

Keywords: *exceptionalism, American exceptionalism, hybrid exceptionalism, Russian exceptionalism, Ukrainian exceptionalism, Ukrainian political philosophy, nineteenth century.*